

Agnieszka Reszka, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Analiza kulturowa utworów Herty Müller (wybrane zagadnienia)

Cultural Analysis of Herta Müller's works (selected issues)

STRESZCZENIE:

ARTYKUŁ SKUPIA SIĘ NA ANALIZIE KULTUROWEJ UTWORÓW HERTY MÜLLER. AUTORKA, KTÓRA W 2009 ROKU OTRZYMAŁA LITERACKĄ NAGRODĘ NOBLA, JEST JEDNĄ Z NAJBARDZIEJ WPLYWOWYCH PISAREK NIEMIECKICH. TEKST JEST KRÓTKĄ PREZENTACJĄ GŁÓWNYCH ZAGADNIEŃ KULTUROWYCH PRZEDSTAWIONYCH W JEJ UTWORACH WRAZ Z PORÓWNIANIEM STANU BADAŃ.

SŁOWA KLUCZOWE:

BADANIA KULTUROWE, DISKURS, PRZYNALEŻNOŚĆ NARODOWA, HISTORIA, WYOBCEWANIE.

ABSTRACT:

THE ARTICLE CONCERNS PROBLEM OF CULTURAL ANALYSIS OF HERTA MÜLLER'S LITERARY WORKS. THE AUTHOR, WHICH RECEIVED 2009 LITERARY NOBEL PRIZE, IS ONE OF THE MOST INFLUENTIAL GERMAN WRITERS. IT IS A SHORT PRESENTATION OF THE MAIN ISSUES SHOWED IN HER LITERARY OUTPUT IN COMPARISON WITH CRITICAL STUDIES.

KEYWORDS:

CULTURAL STUDIES, DISCOURSE, NATIONALITY, HISTORY, ALIENATION

Herta Müller, niemiecka pisarka urodzona w 1953 w banackiej wiosce Nitzkydorf w Rumunii, jest przykładem autorki, której utwory można odczytywać posługując się różnymi metodami badawczymi, także odwołując się do interpretacji kulturowej. W niemieckiej i angielskiej literaturze przedmiotowej takie analizy zostały przeprowadzone, jednakże polskie interpretacje są w tej dziedzinie bardzo ubogie (dostępne są jedynie fragmenty wywiadów z pisarką, recenzje jej książek lub pojedyncze wypowiedzi autorów o charakterze eseistycznym)¹. Spojrzenie kulturowe na twórczość noblistki jest uzasadnione, ponieważ wydarzenia polityczne oraz przemiany społeczne, które zaszły w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku, zwłaszcza w jego drugiej połowie, w dużym stopniu wpłynęły na zakres tematyczny jej utworów, problematykę oraz sposób przekazu treści.

Powiązanie dzieła literackiego i przedstawionej w nim rzeczywistości z otaczającym światem i realnymi zdarzeniami, jest założeniem fundamentalnym zwrotu kulturowego w teorii literatury. Stał się on konsekwencją badań kulturowych, których początki sięgają już czasów zaraz po zakończeniu drugiej wojny światowej. Inspiracją dla nich były m.in. prace Waltera Benjamina, Theodora Wiesengrunda Adorno, Richarda Hoggarta, Raymonda Williama, Michela Foucaulta (teoria dyskursu), Jacques'a Derridy (tworzenie znaczeń literackich), a następnie w sposób już bezpośredni – wyniki badań Pierre'a Bourdieu i Michela de Certeau (ośrodek francuski) oraz Clifforda Geertza i Fredericka Jamesona (badacze amerykańscy)².

Przełom kulturowy, zdaniem Andrzeja Hejmeja, wprowadził nowe wątki problemowe, zmienił stanowisko literaturoznawców, a także czytelników, względem literatury i dzieła literackiego. Stały się one dla odbiorców elementem rzeczywistości kulturowej, zgodnie z postulatem głoszonym na przełomie XX i XXI wieku, nastąpiło „odejście od literaturocentryzmu w stronę kulturocentryzmu”³. W przełomie tym dużą rolę odegrał postulat Jonathana Cullera, który uważał, że badania literaturoznawcze i komparatystyczne powinny, przesunąć się z obszaru literatury w stronę analizowania wytworów i dyskursów kulturowych⁴. W takim ujęciu akt tworzenia nie jest już celem samym w sobie, lecz jedynie formą wyraże-

¹ Na uwagę zasługują opracowania w języku niemieckim, m.in.: P. Bozzi., *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005; N.O. Eke (red.), *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller*, IGEL Verlag, Paderborn 1991; H. Mahrtdt, S. Lægread (red.), *Dichtung und Diktatur. Die Schriftstellerin Herta Müller*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2013; R. Nubert, I. Pintilie-Teleagă (red.), *Mitteleuropäische Paradigmen in Südeuropa. Ein Beitrag zur Kultur der Deutschen im Banat*, Praesens Verlag, Wien 2006. Wśród prac angielskich należy wymienić: B. Brandt, V. Glajar (red.), *Herta Müller: Politics and Aesthetics*, University of Nebraska Press, Lincoln and London 2013; B. Haines, L. Marven (red.), *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013. Polskie teksty, to m.in.: G. Jankowicz, *CMONO. Rozmowy z pisarzami*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań – Kraków 2013; A. Kopacki, „Szczegół nie kłamie”. *Z Herta Müller rozmawia Andrzej Kopacki*, „Literatura na Świecie”, 2014, nr 1-2 (510-511), s. 157-163.

² Zob. A. Burzyńska, *Kulturowy zwrot teorii*, [w:] M.P. Markowski, R. Nycz (red.), *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, Universitas, Kraków 2012, s. 41-91.

³ A. Hejmej, *Komparatystyka. Studia literackie – studia kulturowe*, Universitas, Kraków 2013, s. 46.

⁴ Zob. J. Culler, *Literatura w teorii*, Universitas, Kraków 2013, s. 318.

nia rzeczywistości i nawiązania z nią dialogu. Jak pisała Herta Müller: „«Literatura» to mdłe słowo. «Literaturze» nie jestem winna ani jednego zdania, jestem jedynie dłużniczką przeżytego. Winna jestem słowa sobie samej i tylko sobie, ponieważ chcę móc wypowiedzieć to, co mnie otacza”⁵. Zgodnie z tym założeniem celem artykułu jest przedstawienie kulturowego aspektu interpretacji utworów Herty Müller oraz odwołanie się do istniejących opracowań literaturoznawczych dotyczących noblistki.

Analizując twórczość niemieckiej pisarki, zwłaszcza w kontekście kulturowym, nie można wykluczyć z badań wątków biograficznych. Lyn Marven określając autofikcyjny sposób tworzenia oraz odczytywania tekstów jako “life-writing” (odnoszący się do przeżyć własnych autora), zauważyła, iż w przypadku utworów Herty Müller, problem ma bardziej złożony charakter. Proste zrównanie życia i kreacji autorskiej, czy raczej fikcji literackiej nie jest, zdaniem Lyn Marven, właściwe⁶. Analizując utwory niemieckiej pisarki, Marven zbliża się do stanowiska samej autorki, która własne doświadczenia umieszczała w tle akcji, jednak po ich wcześniejszym literackim przetworzeniu⁷. Akt tworzenia, bardzo osobisty, jest również konsekwencją rozwoju wydarzeń zewnętrznych i przeżyć twórcy. Pisanie stało się, jak zauważyła Herta Müller, formą zrozumienia rzeczywistości i siebie: „Auch wenn das Leben nicht einfacher wird, weil das Schreiben einen bis über die Ohren in die Tiefe der Dinge drückt, klammert man sich ans Schreiben. Es wird mit der Zeit eine Art Selbstverständlichkeit”⁸.

Utwory niemieckiej pisarki, docenionej za odwagę i wrażliwość twórczą przez uhonorowanie jej w 2009 roku Nagrodą Nobla w dziedzinie literatury, mimo wpływu wątków biograficznych, nie mogą być jednak traktowane jako formy dokumentalne. Kreacja autorska nakłada się i miesza z elementami rzeczywistymi. Michał Paweł Markowski, zastanawiając się nad zależnością między faktami i fikcją, polemizował ze stereotypowym podziałem i hierarchizowaniem motywów prawdziwych i wymyślonych w utworze:

Fakty oczywiście istnieją: ktoś się urodził, napisał kilkanaście książek, założył rodzinę, lubił hazard, wiele podróżował, wreszcie zachorował i zmarł [...] Jaki jednak związek mają te fakty ze sobą? [...] Na pewno jakiś, bo fakty te – niezbite – tworzą czyjąś biografię, należą do tej samej osoby, choć nie tak samo, jak jego meble czy bielizna. Musimy w takim wypadku zapytać o sens tych faktów, bo jako takie nic one nie znaczą, nie mają żadnego sensu. Jest tak dopóty, dopóki nie zaczniemy ich łączyć ze sobą za pomocą od nas pochodzących nici, dopóki nie nadamy tej niejednorodnej serii faktów jakiejś formy⁹.

⁵ H. Müller, *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014, s. 100.

⁶ Por. L. Marven, *Life and Literature: Autobiography, Referentiality, and Intertextuality in Herta Müller's Work*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 206.

⁷ Zob. tamże, s. 207.

⁸ H. Müller, *Lebensangst und Worthunger. Im Gespräch mit Michael Lentz. Leipziger Poetikvorlesung 2009*, Suhrkamp, Berlin 2010, s. 7–8; W polskim przekładzie ukazała się tylko część utworów Herty Müller. W przypadku tekstów nie przetłumaczonych na język polski, autorka artykułu posłużyła się własnym przekładem (przeł. A.R.): „Nawet jeśli życie nie stanie się prostsze, ponieważ pisanie zmusza do zagłębienia się w istotę rzeczy, uczenia się człowiek pisania. Z czasem staje się ono sposobem zrozumienia siebie”.

Interpretacja utworu, jego przekaz, nie zależy więc - a przynajmniej w decydujący sposób - od autora, lecz od odbiorcy. W dziele literackim zbiegają się i krzyżują rzeczywistości realne i wykreowane. Herta Müller, zastanawiając się również nad problemem fikcji literackiej, poruszyła jeszcze kwestię jej celowości. Analiza utworów pisarki skłania do wniosku, iż tworzenie jest rodzajem medium, pośrednikiem między rzeczywistością a odbiorcą: „Das Leben selbst braucht keine fiktionale Sprache, sondern die praktische Mitteilung. Die soll nicht schön sein, sondern helfen”¹⁰. Pisanie staje się narzędziem przekazu, sposobem wyrażenia swojego stosunku do opisywanej rzeczywistości. Nie jest jednak zwykłym odzwierciedleniem świata. Autor, przetwarzając bodźce zewnętrzne, własne doświadczenia, przedstawia tylko własną wizję tej rzeczywistości: „Im Schreiben ist keine direkte Realität. Eins zu eins – Tatsache und Satz, das wird nichts. Die Erinnerung ist ein abstrakter Spiegel im Kopf, und der Wunsch, es zu sagen, erzwingt ein ganz neues Erleben durch die Sprache. Da stehen im Schreiben zwei Künstlichkeiten voneinander und schauen sich an”¹¹.

Na wyjątkowy charakter twórczości noblistki ma istotny wpływ warstwa językowa i stylistyczna jej utworów. Język niemiecki, którym posługuje się pisarka, ma wyraźne cechy regionalne; często zwraca się uwagę, że zarówno zakres leksykalny, jak również konstrukcje gramatyczne (np. budowa zdania, użycie trybu czasownika oraz stosowanie form potocznych) mają cechy dialektu Niemców banackich¹². Interkulturowość i transkulturowość, ważne, jak wspomniał Andrzej Hejmej¹³, w analizie kulturowej tekstu, w utworach Herty Müller pojawiają się także w odniesieniu do wyboru języka. Pisząc prozą, używała ona języka niemieckiego, natomiast dla poezji bardziej adekwatny był, zdaniem pisarki, język rumuński, nie tylko ze względu na rytm, fonetykę, ale także zasób słownictwa. W większości jej utwory zostały napisane prozą - lecz jest to zdaniem badaczy, proza poetycka. Müller jest autorką przede wszystkim krótkich form, opowiadań oraz esejów, a także kolaży (teksty, które powstały z wyciętych z gazet pojedynczych słów).

W przypadku twórczości Herty Müller istotną kwestią jest również przekład. We współczesnych badaniach literackich translacja pełni bardzo ważną rolę, staje się kolejną dziedziną badań kulturowych¹⁴. Teksty niemieckiej pisarki wymagają wszechstronnej wiedzy oraz dużego zaangażowania ze strony tłumacza. Polskie translacje

⁹ M.P. Markowski, *Stońce, możliwość, radość*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2010, s. 42.

¹⁰ H. Müller, *Lebensangst...*, dz. cyt., s. 38; „Życie nie potrzebuje fikcyjnego języka, lecz praktycznego pośrednika. Nie musi być piękny, ma pomagać” (przeł. A.R.).

¹¹ Tamże, s. 39; „W pisaniu nie ma żadnej bezpośredniej rzeczywistości. Jeden do jednego – fakt i zdanie, tak się nie da. Wspomnienie jest tylko abstrakcyjnym odbiciem w głowie, a życzenie, można tak powiedzieć, wymusza zupełnie nowe doświadczenie przez mowę. W ten sposób w akcie pisania powstają dwie sztuczne formy, które stają naprzeciwko siebie i przyglądają się sobie” (przeł. A.R.).

¹² Por. J. Müller, *Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil*, Böhlau Verlag, Köln Weimar Wien 2014, s. 160-178.

¹³ A. Hejmej, dz. cyt., s. 193-194.

¹⁴ Zob. E. Balcerzan, *Tłumaczenie jako „wojna światów”*. W kręgu translologii i komparatystyki, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2011.

utworów noblistki są wysoko oceniane zarówno przez samą autorkę, jak również literaturoznawców. Katarzyna Leszczyńska, specjalizująca się m.in. w przekładzie utworów Herty Müller, została wyróżniona przez Europejskie Kolegium Translatorskie i Fundację Artystyczną Nadrenii Północnej-Westfalii za wybitne osiągnięcia w dziedzinie przekładu jej tekstów.

Oceniając jakość i adekwatność przekładu, zwraca się uwagę nie tylko na zagadnienie poprawności językowej, ale także, a może nawet przede wszystkim, na jego odbiór przez czytelnika oraz zachowanie oryginalnego stylu pisarki. Katarzyna Leszczyńska wielokrotnie wspominała o czynnikach, które mogą ułatwić i wzbogacić pracę tłumacza – należy do nich także osobista więź emocjonalna z autorem tekstu, ale nie jest ona jedynym elementem. Tłumacz, poza wczuciem się w osobowość autora, powinien także znać i rozumieć odbiorcę tekstu. Język przekładu nie może być sztuczny: „Autor może nam pomóc wyjść ze ślepej uliczki niezrozumienia, ale nie pomoże w poruszaniu się po naszym własnym języku”¹⁵.

Analiza kulturowa tekstów wymaga zwrócenia uwagi, poza warstwą językową, lingwistyczną, również na ich treść oraz relację z otaczającą rzeczywistością. W przypadku twórczości Herty Müller, istotnym elementem jej utworów jest odniesienie do problemów politycznych, społecznych i religijnych. Bohaterowie jej książek są uwikłani w sytuacje, które rozgrywały się wokół autorki, jak również te, które miały wpływ na los jej rodziny. Utwory niemieckiej pisarki, wraz z ich zainteresowaniem problematyką społeczną i polityczną, wpisują się w nurt kulturowej interpretacji przemian zachodzących we współczesnym świecie. Leszek Szaruga, pisząc o kwestii tożsamości kulturowej i narodowej, wspominał o popularnym w ostatnich latach zagadnieniu „re-konstrukcji wspólnoty Europy Środkowo-Wschodniej”¹⁶. Problem wielokulturowości, współistnienia wielu narodów jest zakorzeniony w przeszłości, aktualne wydarzenia są konsekwencją przemian zachodzących od wieków¹⁷. W przypadku niemieckiej noblistki, kwestia jej przynależności, zarówno kulturowej, jak i państwowej jest bardziej złożona. Jak wspomniano, pisarka urodziła się w rejonie banackim w Rumunii, w rodzinie niemieckich osadników. Kwestie etniczne w Rumunii lat pięćdziesiątych były wówczas jednymi z bardziej skomplikowanych w Europie. Państwo to, nazywane po pierwszej wojnie światowej mo-

¹⁵ Wywiad z Katarzyną Leszczyńską zamieszczony na stronie internetowej Goethe-Institut: *Rozmowy z tłumaczami. Katarzyna Leszczyńska* (brak daty publ.), <http://www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/ueb/pl9824296.htm> (dostęp 20.01.2015 r.).

¹⁶ Zob. L. Szaruga, *Przełożyć słowa Obcego*, [w:] R. Kusek, J. Sanetra-Szeliga (red.), *W stronę nowej wielokulturowości*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2010, s. 199-214.

¹⁷ Na temat problemu wielokulturowości, akulturacji, asymilacji oraz tożsamości kulturowej i narodowej powstało wiele prac, wśród nich na szczególną uwagę zasługują m.in.: D. Chakrabarty, *Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, przeł. D. Kołodziejczyk, T. Dobrogoszcz, E. Domańska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011; L. Gęsiak, *Wielokulturowość. Rola religii w dynamice zjawiska*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007; J. Królikowska (red.), *(Złudne) obietnice wielokulturowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012; A. Śliz, M.S. Szczepański (red.), *Wielokulturowość: konflikt czy koegzystencja?*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2011.

Tłumacz, poza wczuciem się w osobowość autora, powinien także znać i rozumieć odbiorcę tekstu. Język przekładu nie może być sztuczny: „Autor może nam pomóc wyjść ze ślepej uliczki niezrozumienia, ale nie pomoże w poruszaniu się po naszym własnym języku”.

zaiką wielu narodów (według danych spisu z 1930 roku około 30 procent społeczeństwa Rumunii stanowiły mniejszości narodowe, przede wszystkim Węgrzy, Niemcy, Żydzi, Ukraińcy, Rosjanie, a także Bułgarzy, Cyganie, Turcy i Tatarzy, Polacy oraz Serbo-Chorwaci¹⁸), po roku 1945, kiedy ustanowiono nowy podział Europy, znalazło się w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Kwestia mniejszości niemieckiej, obwinianej za popieranie nazistów w czasie wojny, wielokrotnie pojawiała się w historii Rumunii. Deportacje ludności niemieckiej po drugiej wojnie światowej, prześladowanie w okresie dyktatury Nicolae Ceaușescu oraz tajne porozumienie między rządem RFN a Rumunią (ustalenie kwoty rekompensaty, na podstawie której Niemcy mogli być repatriowani) są motywami, które często pojawiają się w utworach Herty Müller.

Problem trudnej przynależności do narodu niemieckiego oraz egzystowania zarówno w państwie niemieckim, jak również rumuńskim, został przedstawiony m.in. w powieści *Huśtawka oddechu* oraz zbiorze esejów *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*¹⁹. Historia, wydarzenia polityczne stale towarzyszą losom głównych bohaterów tych książek. Pierwszy z utworów powstał w oparciu o wspomnienia Oskara Pastiora, który jako siedemnastoletni chłopak w styczniu 1945 roku został deportowany do radzieckiego obozu pracy w Donbasie. Chęć przeciwstawienia się czynnikom zewnętrznym (represje, głód i wyniszczająca praca) oraz wola walki o przetrwanie stały się głównymi motywami utworu. W celu dodatkowego wzmocnienia i uwiarygodnienia wspomnień, autorka posłużyła się oryginalnymi, stosowanymi przez Oskara Pastiora nazwami miejsc, czynności oraz przedmiotów. Określenia te, będące często połączeniem terminów rosyjsko-niemieckich, mają odniesienie do minionych wydarzeń, a także są ograniczone do regionu ich użycia (np. „tuba”, „hazowyj”, „molina”). Katarzyna Leszczyńska, tłumaczka większości książek Herty Müller, które ukazały się w Polsce, starała się dodatkowo ułatwić zrozumienie tych słów. W wyniku konsultacji z autorką, wprowadziła do polskiego wydania książki tekst *Od tłumaczki*, w którym przedstawiła m.in. znaczenie niektórych pojęć²⁰.

¹⁸ Por. M. Willaume, *Rumunia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2004, s. 118.

¹⁹ Zob. H. Müller, *Huśtawka oddechu*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2010 oraz wcześniej już cytowany tekst: też, *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*.

²⁰ Por. K. Leszczyńska, *Od tłumaczki*, [w:] H. Müller, *Huśtawka...*, dz. cyt., s. 277-279.

Mimo, jak uważała noblistka, niezupełnie sprawiedliwego obarczenia winą za dokonane zbrodnie jedynie mniejszość niemiecką, jej odpowiedzialność za nazizm nie minęła wraz z upływem lat. Problem winy nadal istniał, ponieważ wielu Niemców wciąż czuło sentyment do ideologii faszystowskiej i do mitu wszechpotężnej ojczyzny.

Motyw winy niemieckiej, odpowiedzialności za drugą wojnę światową oraz poniesienia kary pojawił się także w drugim ze wspomnianych utworów – *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*. Herta Müller dostrzega złożony charakter tego problemu. Niemcy byli winni, ponieważ z różnych powodów poparli nazizm, ale odpowiedzialność powinni ponieść również rumuńscy sprzymierzeńcy Adolfa Hitlera. Ten fakt był jednak pomijany przez Związek Radziecki oraz rumuńską partię komunistyczną. Pisarka wspominała o tym z wyrzutem: „Chociaż Rumunia podczas drugiej wojny światowej była ze swoim faszystowskim dyktatorem marszałkiem Antonescu po stronie Hitlera, Sowieci całą winę za nazistowskie zbrodnie przypisali mniejszości niemieckiej”²¹.

Mimo, jak uważała noblistka, niezupełnie sprawiedliwego obarczenia winą za dokonane zbrodnie jedynie mniejszość niemiecką, jej odpowiedzialność za nazizm nie minęła wraz z upływem lat. Problem winy nadal istniał, ponieważ wielu Niemców wciąż czuło sentyment do ideologii faszystowskiej i do mitu wszechpotężnej ojczyzny. Herta Müller starała się obnażyć takie postawy, krytykowała także kultywowanie tradycji nacjonalistycznych. Nie było to łatwe, ponieważ sama musiała rozliczyć się z przeszłością własnej rodziny, ale jak twierdziła, powinna to zrobić właśnie z powodu przywiązania do społeczności, z której się wywodziła i narodu:

Dokładna miłość zmusiła mnie, aby powiedzieć właścicielom ojczyzny: „To wy w czasach narodowego socjalizmu wpędziście wiejską ojczyznę w zbrodnię”. Gdy miałam szesnaście lat, po przyjeździe do miasta, przeczytałam wiersze Paula Celana. Ciężko to odchorowałam. Tu chodziło o więcej niż wiersze, gdyż podczas lektury musiałam sobie powiedzieć, że urodziłam się w Banacko-szwabskim świecie, z ojcem, wujkami, sąsiadami, którzy służyli Hitlerowi, kiedy ten kazał zamordować rodziców Celana. [...] wstydziałam się przed tymi wierszami, chciałam przeprosić za tego ojca. Tylko jak można przeprosić wiersze, do tego w imieniu niemieckiej mniejszości, skoro ta w latach sześćdziesiątych, w latach siedemdziesiątych, a również i później śpiewała: „Jedziemy na Anglię”. Skoro ten ojciec pije na weselach do świtu, skoro w alkoholowych oparach jego mózg opanowuje esesman na czołgu: sobowtór o szklistych oczach i miękkich kolanach, który przy weselnym stole w męskiej kompanii, między butelkami a orkiestrą dętą jeszcze raz wyrusza na podbój świata²².

²¹ H. Müller, *Nadal ten sam śnieg...*, dz. cyt., s. 111.

²² Tamże, s. 102–103.

Konsekwencją postawy pisarki, jej krytycznego stosunku do zachowania i poglądów Niemców z Rumunii, stało się wykluczenie jej z zamkniętej społeczności niemieckiej mniejszości: „Tak zwani rodacy z Banatu stwierdzili, że kalam własne gniazdo, nazwali mnie dziwką i czarownicą, tajna służba mianowała mnie wrogiem państwa. Obie strony podburzały przeciwko mnie, pracowały ramię w ramię, nie wiedząc o tym. Nie musiały się umawiać, ponieważ miały takie same powody: nienawidziły, gdy podkopywało się ich uregulowany świat”²³. Wyjazd do Niemiec Zachodnich (w roku 1987), przynajmniej w początkowym okresie, niewiele zmienił w sytuacji pisarki. W dalszym ciągu była izolowana i obwiniana o przedstawianie nieprawdziwego obrazu społeczności niemieckiej w Rumunii (dodatkowo, z inspiracji Securitate, rozpowszechniano pogłoski o jej współpracy z tajnymi służbami).

Mimo nieprzychylnego stanowiska społeczności niemieckiej, pisarka kontynuowała obalanie narodowych stereotypów. Przedstawianie wydarzeń historycznych oraz ich powiązanie z sytuacją aktualną miało być pewną formą rachunku sumienia mniejszości niemieckiej w Rumunii, ale jednocześnie było sprawą bardzo osobistą, ponieważ pisarka próbowała zrozumieć zachowanie członków własnej rodziny. Utwory Herty Müller pokazują, w jaki sposób wydarzenia historyczne, które miały wymiar uniwersalny i wpłynęły na los Europy oraz świata, oddziaływały na życie poszczególnych osób, rodzin i społeczności. Odwołując się do motywów psychologicznych, autorka starała się wyjaśnić, dlaczego człowiek, mimo negatywnych doświadczeń, szuka swojego miejsca i tożsamości. Ona, jak pisała, została wyrzucona zarówno ze społeczności lokalnej (Niemców banackich), jak również ojczyzny (znajdowała się w stanie zawieszenia między Rumunią a Niemcami): „Ja dotarłam na margines podwójnie, jednocześnie na margines ojczyzny wiejskiej i państwowej”²⁴.

Poczucie wyobcowania spowodowane procesami politycznymi zachodzącymi we współczesnym świecie towarzyszy na stałe imigrantom oraz repatriantom (mimo powrotu do kraju ojców, nie czują się tam pewnie). Jeden z utworów pisarki nosi nawet tytuł *Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne*²⁵. Nazwa opowiadania jest tłumaczona jako: *Obce spojrzenie albo Życie jest pierdnięciem w latarni*, tekst ten ukazał się w polskim przekładzie w tomie *Król kłania się i zabija*²⁶. Herta Müller doświadczyła podwójnego wyobcowania, z jednej strony odczuła wykluczenie ze społeczności Niemców banackich, a z drugiej – prześladowanie przez władzę komunistyczną. Po przyjeździe do RFN w 1987 roku czuła się obca, ale nie z powodu zmiany otoczenia, lecz, jak pisała, innego stosunku do świata:

W tej codzienności powstało obce spojrzenie. Stopniowo, cicho, bezlitośnie na swojskich ulicach, w znanych ścianach i przedmiotach. Ważne cienie snują się i okupują kolejne terytoria. Podąża się za nimi z wyczuloną świadomością, która wciąż migocze i pali od środka. Tak mniej więcej wygląda głupie słowo

²³ Tamże, s. 100.

²⁴ Tamże, s. 102.

²⁵ H. Müller, *Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne*, Wallstein, Göttingen 1999.

²⁶ H. Müller, *Król kłania się i zabija*, przeł. Katarzyna Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.

„prześladowanie”. I z tego powodu nie chcę pozostać przy tym znaczeniu Obcego Spojrzenia, jakie utworzono dla mnie w Niemczech. Obce spojrzenie jest stare, w gotowym kształcie zabrane ze znanego świata. Nie ma nic wspólnego z emigracją do Niemiec. Obce nie jest dla mnie przeciwieństwem znanego, lecz swojskiego. Nieznane nie musi być obce, ale znane może stać się obce²⁷.

Na motywach wyobcowania i wykorzenia, które zostały przedstawione w prozie niemieckiej noblistki, skupiła się w swoich analizach Paola Bozzi, która w sposób przekrojowy przedstawiła problematykę jej utworów²⁸. Karin Bauer rozwinęła tę kwestię pisząc o zagadnieniu stereotypów płciowych oraz sytuacji kobiet w Rumunii w okresie dyktatury Nicolae Ceaușescu²⁹. Przedmiotowe traktowanie kobiet (częsty motyw pojawiający się w utworach niemieckiej pisarki), ich ubezwłasnowolnienie w sferze seksualnej (m.in. kwestia dotycząca aborcji, przymusowe badania, wykorzystywanie seksualne) dodatkowo pogłębiały ich wyobcowanie, już nie tylko polityczne, ale także społeczne i płciowe³⁰.

Problem związany z poszukiwaniem ojczyzny, własnego miejsca w społeczeństwie oraz z brakiem poczucia przynależności jest częstym motywem w badaniach postkolonialnych i kulturowych³¹. Herta Müller, mając cechy osobowości granicznej, żyje w kilku nakładających się, współistniejących przestrzeniach kulturowych i narodowościowych, a także obszarach państwowych (lokalna społeczność Niemców banackich, Rumunia w okresie rządów komunistycznych oraz państwo niemieckie, najpierw podzielone, a później zmierzające do zjednoczenia). Określenie przynależności do państwa, poszukiwanie własnej przestrzeni pojawia się także w jej książkach. Autorka poruszyła w nich m.in. kwestię ojczyzny w znaczeniu lokalnym oraz szerszym, jako związku z określonym narodem i terytorium. Karl-Markus Gauß, podobnie jak Herta Müller, zwrócił uwagę na istniejący w języku niemieckim problem określenia „Heimat” i „Vaterland”, ponieważ „Heimat», mała ojczyzna, jest mianowicie czymś pierwotnym w stosunku do

²⁷ Tamże, s. 134.

²⁸ Zob. P. Bozzi, *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005.

²⁹ Por. K. Bauer, *Gender and the Sexual Politics of Exchange in Herta Müller's Prose*, [w:] B. Haines, L. Marvin (red.), *Herta Müller...*, dz. cyt., s. 153–171.

³⁰ Problematyka społeczna dotycząca stereotypów i uprzedzeń płciowych występuje w wielu utworach Herty Müller, m.in.: *Człowiek jest tylko bażantem na tym świecie*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2009; *Dziś wolalabym siebie nie spotkać*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009; *Lis już wtedy był myśliwym*, przeł. A. Rosenau, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009; *Niziny*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006; *Serczętko*, przeł. Alicja Buras, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.

³¹ Zob. H.K. Bhabha, *Miejsca kultury*, przeł. T. Dobrogoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010; P. Bukowiec, D. Siwor (red.), *Etniczność, tożsamość, literatura*, Universitas, Kraków 2010; J. Fazan, K. Zajas (red.), *Na pograniczach literatury*, Universitas, Kraków 2012; L. Gandhi, *Teoria postkolonialna*, przeł. J. Serwański, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008; M. Hofmann, *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*, Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2006; D. Pietrzyk-Reeves, M. Kułakowska (red.), *Studia nad wielokulturowością*, nakładem autorów indywidualnych oraz Księgarni Akademickiej, Kraków 2010; G.Ch. Spivak, *Strategie postkolonialne*, przeł. A. Górny, M. Kropiwnicki, J. Majmurek, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.

ojczyzny, określanej po niemiecku «Vaterland», i nie myśli się o niej w kategoriach budżetowych ani nie cześci na uroczystościach państwowych³². Problem małej ojczyzny, jej kultywowania oraz utraty ma także odniesienie w twórczości niemieckiej noblistki. Przymusowa emigracja, konieczność budowania nowych więzi prowadzi do przeformułowania pojęcia ojczyzny:

Kiedy człowiek przywozi siebie z jednego kraju do drugiego, zadaje mu się często pytanie, czy zostawił za sobą „Heimat”, swoją małą ojczyznę, czy też znalazł ją na nowo. Jakby musiał wiedzieć to lepiej od tych, którzy nigdy nie oderwali stóp od ziemi, jakby odejście i przybycie wyjaśniało coś, na co nie można wejść podeszwami stóp ani w co nie można trafić żadną myślą. Może „Heimat” nie jest miejscem dla stóp ani dla głowy. Jej nie obchodzi to, że się odeszło³³.

Michael Lentz w rozmowie z Hertą Müller zwrócił uwagę na specyfikę jej prozy, sposób wyrażania myśli i użycie języka wynikające z bycia pomiędzy przynależnością do kultury rumuńskiej a niemieckiej: nazwał jej styl pisania hybrydowym³⁴. Pisarka, odnosząc się do tej uwagi, zaznaczyła jednak, iż bycie Rumunką i Niemką, utożsamianie się z językiem i kulturą obydwu państw nie występuje u niej jednocześnie. Użycie języka oraz sposób postrzegania wydarzeń przebiega u niej dwutorowo: inaczej myśli ona i tworzy w języku rumuńskim, a zupełnie odmiennie w języku niemieckim: „Ich habe das Rumänische genauso wie das Deutsche parat gehabt. Und dadurch habe ich zwei Stationen von allen Dingen im Kopf parat gehabt. Das waren zwei Gleise. Wenn ich rumänisch war, war ich rumänisch. Ich war nicht deutsch auf rumänisch, und ich war nicht rumänisch auf deutsch. Sondern ich war entweder das oder das, je nach der Situation, in der ich mich befand³⁵”.

Podsumowując, analiza kulturowa utworów Herty Müller dostarcza wiele interesujących wniosków, które dotyczą zarówno samej autorki, jak również jej tekstów. Niemiecka pisarka, jak pokazano, ma cechy osobowości granicznej, jest związana z państwem niemieckim oraz z Rumunią. Trudna przynależność do dwóch miejsc, narodów i kultur ma na nią wpływ pozytywny, poprzez wzbogacenie tematyki utworów, stosowanej leksyki oraz pojawienie się wyjątkowej wrażliwości autorki na wartości humanistyczne. Można też mówić o negatywnych stronach tej sytuacji: o braku zrozumienia ze strony najbliższego otoczenia, jej rodaków, a także środowiska rumuńskiego, które pogłębiało poczucie wykorzenienia. Teksty noblistki odzwierciedlają jej sposób widzenia rzeczywistości, nie można ich jednak traktować jako utworów autobiograficznych, lecz, jak sama stwierdziła, są to teksty wykorzystujące elementy autofikcji. Analiza kulturowa, uwzględniająca założenia traktowania literatury jako składnika bardziej obszernego

³² K.M. Gauß, *Europejski alfabet*, przeł. A. Rosenau, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008, s. 61.

³³ H. Müller, *Nadal ten sam śnieg...*, dz. cyt., s. 130.

³⁴ H. Müller, *Lebensangst...*, dz. cyt., s. 39.

³⁵ Tamże, s. 40; „Miałam język rumuński w gotowości, tak samo jak niemiecki. Z tego powodu w mojej głowie były dwie stacje dla wszystkich rzeczy. Tak jak dwa perony. Kiedy byłam Rumunką, myślałam po rumuńsku. Nie byłam niemiecka po rumuńsku, ale także nie byłam rumuńska po niemiecku. Odpowiednio do sytuacji, w której się znalazłam, byłam albo rumuńska, albo niemiecka” (przeł. A.R.).

PRZESTRZENIE KULTURY

i złożonego systemu, wzbogaca tradycyjny, filologiczny sposób interpretowania, umożliwia również pokazanie ścisłego związku między materiają tekstu, rzeczywistością przedstawioną a światem realnym. Pisanie jest dla niemieckiej noblistki formą dyskursu z otoczeniem, stało się sposobem wyrażania poglądów i przedstawiania własnej wizji wydarzeń. Akt twórczy nie jest tylko subiektywnym działaniem autora, ale posiada także pewien obiektywny cel. W przemówieniu wygłoszonym podczas uroczystości wręczenia Nagrody Nobla, Herta Müller zauważyła: „Literatura nie może tego wszystkiego zmienić [sytuacji politycznej na świecie - A.R.]. Ale może – nawet jeśli po fakcie – wynaleźć w języku prawdę, która pokaże, co dzieje się w nas i wokół nas, gdy wykołają się wartości”³⁶. Analizując twórczość pisarki, nie można odrzucić jej osobistych doświadczeń, ponieważ to one ukształtowały jej stosunek do przedstawianej rzeczywistości. Poczucie wyobcowania, problem z odnalezieniem tożsamości państwowej, narodowej oraz kulturowej, a także specyficzny styl pisania są cechami charakterystycznymi jej utworów. ■

BIBLIOGRAFIA:

Źródła

- Müller H., *Człowiek jest tylko bażantem na tym świecie*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2009.
- Müller H., *Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne*, Wallstein, Göttingen 1999.
- Müller H., *Dziś wolalabym siebie nie spotkać*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.
- Müller H., *Huśtawka oddechu*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2010.
- Müller H., *Król kłania się i zabija*, przeł. Katarzyna Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.
- Müller H., *Lebensangst und Worthunger. Im Gespräch mit Michael Lentz. Leipziger Poetikvorlesung 2009*, Suhrkamp, Berlin 2010.
- Müller H., *Lis już wtedy był myśliwym*, przeł. A. Rosenau, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.
- Müller H., *Nadal ten sam śnieg i nadal ten sam wujek*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014.
- Müller H., *Niziny*, przeł. K. Leszczyńska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2006.
- Müller H., *Serçatko*, przeł. A. Buras, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2009.

Literatura przedmiotu

- Balcerzan E., *Tłumaczenie jako „wojna światów”. W kręgu translatoologii i komparatystyki*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2011.

³⁶ H. Müller, *Nadal ten sam śnieg...*, dz. cyt., s. 19.

- Bauer K., *Gender and the Sexual Politics of Exchange in Herta Müller's Prose*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 153–171.
- Bhabha H.K., *Miejsca kultury*, przeł. T. Dobrogoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Bozzi P., *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005.
- Brandt B., Glajar V. (red.), *Herta Müller: Politics and Aesthetics*, University of Nebraska Press, Lincoln and London 2013.
- Bukowiec P., Siwor D. (red.), *Etniczność, tożsamość, literatura*, Universitas, Kraków 2010.
- Burzyńska A., *Kulturowy zwrot teorii*, [w:] M.P. Markowski, R. Nycz (red.), *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, Universitas, Kraków 2012, s. 41–91.
- Culler J., *Literatura w teorii*, Universitas, Kraków 2013.
- Chakrabarty D., *Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, przeł. D. Kołodziejczyk, T. Dobrogoszcz, E. Domańska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011.
- Eke N.O. (red.), *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller*, Igel Verlag, Paderborn 1991.
- Fazan J., Zajas K. (red.), *Na pograniczach literatury*, Universitas, Kraków 2012.
- Gandhi L., *Teoria postkolonialna*, przeł. J. Serwański, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Gauß K.M., *Europejski alfabet*, przeł. A. Rosenau, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.
- Gęsiak L., *Wielokulturowość. Rola religii w dynamice zjawiska*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Haines B., Marven L. (red.), *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Hejmej A., *Komparatystyka. Studia literackie – studia kulturowe*, Universitas, Kraków 2013.
- Hofmann M., *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*, Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2006.
- Jankowicz G., *CMONO. Rozmowy z pisarzami*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań – Kraków 2013.
- Kopacki A., „Szczegół nie kłamie”. Z Hertą Müller rozmawia Andrzej Kopacki, „Literatura na Świecie”, 2014, nr 1–2 (510–511), s. 157–163.
- Królikowska J. (red.), *(Złudne) obietnice wielokulturowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Mahrtdt H., Légréid S. (red.), *Dichtung und Diktatur. Die Schriftstellerin Herta Müller*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2013.

PRZESTRZENIE KULTURY

- Marven L., *Life and Literature: Autobiography, Referentiality, and Intertextuality in Herta Müller's Work*, [w:] B. Haines, L. Marven (red.), *Herta Müller*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 204-223.
- Müller J., *Sprachtakt. Herta Müllers literarischer Darstellungsstil*, Böhlau Verlag, Köln Weimar Wien 2014.
- Nubert R., Pintilie-Teleagă I. (red.), *Mitteleuropäische Paradigmen in Südeuropa. Ein Beitrag zur Kultur der Deutschen im Banat*, Praesens Verlag, Wien 2006.
- Pietrzyk-Reeves D., Kułakowska M. (red.), *Studia nad wielokulturowością*, nakładem autorów indywidualnych oraz Księgarni Akademickiej, Kraków 2010.
- Rozmowy z tłumaczami. Katarzyna Leszczyńska* (brak daty opubl.), <http://www.goethe.de/ins/pl/lp/kul/dup/uwe/ueb/pl19824296.htm> (dostęp 20.01.2015 r.).
- Spivak G.Ch., *Strategie postkolonialne*, przeł. A. Górny, M. Kropiwnicki, J. Majmurek, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Szaruga L., *Przełożyć słowa Obcego*, [w:] R. Kusek, J. Sanetra-Szeliga (red.), *W stronę nowej wielokulturowości*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2010, s. 199-214.
- Śliz A., Szczepański M.S. (red.), *Wielokulturowość: konflikt czy koegzystencja?*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2011.

O AUTORCE:

mgr Agnieszka Reszka – absolwentka historii (Uniwersytet Jagielloński), filologii germańskiej (Uniwersytet Wrocławski) oraz filologii angielskiej (Wyższa Szkoła Lingwistyczna w Częstochowie). Jest doktorantką Wydziału Filologiczno-Historycznego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pracuje jako nauczyciel języków obcych.